

Всесвітня історія

30 Урок. Соціально-економічна сфера сучасного світу.

Всесвітня історія Т.Ладиченко

Параграф 24 ст.128-132 опрацювати

Письмово ст. 133 завдання аксіологічне в конспекті записати

Соціально-економічна сфера сучасного світу.

План

1. Економічні системи та їх класифікація
2. Еволюція економічних систем як форм господарювання. Типи, види та моделі економічних систем
3. Порівняльний аналіз економічних систем у теоріях індустріально-економічного розвитку. Постіндустріальне суспільство як концепція і реальність

1. Економічні системи та їх класифікація

Економічна система найчастіше визначається як сукупність взаємопов'язаних і певним чином упорядкованих елементів економіки, які формують економічну структуру суспільства.

Формаційний підхід до аналізу економічних систем – у традиціях марксистської школи. Основним соціально-економічним критерієм типологізації економічних систем тут є спосіб поєднання виробників із засобами виробництва, або панівна форма власності на засоби виробництва. Еволюція ж економічних систем відбувається відповідно до розв'язання основної економічної суперечності: між новими продуктивними силами і організаційно-економічними відносинами, з одного боку, та існуючою формою власності – з іншого. Нові, сучасніші продуктивні сили кожного разу вимагали нових способів організації виробництва, нових економічних і соціальних відносин між людьми. Способом зміни формацій вважалася соціальна революція. В результаті виділяють п'ять соціально-економічних формацій (способів виробництва): первіснообщинний лад (примітивний колективізм); рабовласництво; феодалізм; капіталізм; комунізм (соціалізм).

Сучасні немарксистські концепції не відмовляються від побудови „економічних систем” залежно від інститутів власності. Однак дослідження обов'язково доповнюються проблемою задоволення зростаючих потреб людей в умовах відносно обмежених природних та інших ресурсів, тобто проблемою ефективності суспільного виробництва. Вона конкретизується у низці фундаментальних економічних питань: що виробляти? як виробляти? для кого виробляти? Чи здатне виробництво адаптуватися до змін у споживчому попиті, постачанні ресурсів, технології тощо?

Інакше кажучи, критерієм класифікації економічних систем виступає механізм координації (регулювання, управління) економічної діяльності суспільства. Це – **функціональний підхід** до економічних систем.

Наприклад, у *структурно-управлінських визначеннях* під економічною системою розуміють механізм управління у трьох ключових сферах: виробництві, споживанні й розподілі, а еволюція економічних систем означає його зміни та вдосконалення.

Автори *мотиваційних (цільових) визначень* економічної системи виходять з того, що сучасне суспільство в економічній сфері реалізує багато цілей, зокрема, досягнення повної зайнятості, певних темпів економічного зростання, справедливого розподілу доходів. Тобто економічна система є механізмом координації економічної діяльності заради досягнення головної, кінцевої мети суспільства.

В *інституціонально-соціологічних визначеннях* економічну систему характеризують як комплекс економічних відносин між господарськими одиницями (домогосподарствами, фірмами, профспілками) та економічними агентами (працівниками, споживачами, підприємцями), що розвиваються завдяки певній сукупності економічних, соціальних, політичних, культурних та інших інститутів. Останні й вирішують, що, як і для кого виробляти. Еволюція економічних систем при цьому відбувається під впливом змін у політико-правових інституціях, соціально-культурних потребах населення, в техніко-економічній базі суспільства.

Стадійний підхід класифікує економічні системи суспільства залежно від рівня продуктивних сил і технологічного розвитку суспільства. Так, відповідно до *теорії стадій економічного зростання* Уолта Ростоу розвиток суспільства відбувається у такій послідовності:

традиційне суспільство – із сільським господарством як основною галуззю економіки, аграрною працею з використанням примітивних знарядь праці, низьким рівнем продуктивності праці. Економічна і політична влада у суспільстві належить крупним землевласникам;

перехідне суспільство – у ньому закладаються основи для майбутнього індустріального розвитку та необхідних для цього перетворень: зростання продуктивності праці та нагромадження капіталу;

суспільство, що зазнає процесу зрушень – період промислової революції, коли з'являються принципово нові засоби праці та нові технології, що сприяє різкому підвищенню продуктивності суспільної праці;

„зріле”, індустріальне суспільство – побудоване на крупному машинному виробництві з використанням найсучасніших досягнень науково-технічного прогресу;

суспільство масового споживання – швидкими темпами розвиваються галузі, спрямовані на розвиток людини як виробника, споживача, творчої особистості, насамперед сфера послуг.

Цивілізаційний підхід (від лат. *civils* – суспільний) розглядає економічний розвиток як зміну цивілізацій. Термін „цивілізація” у даному випадку означає систему соціально-економічних, правових, культурних та інших відносин розвинутого суспільства. Аналіз економічного розвитку тому відрізняється багатомірністю. Крім економічних (внутрішніх), даний підхід бере до уваги й такі неекономічні (тобто зовнішні стосовно економіки) елементи, як соціокультурні (національні, релігійні, етичні тощо), соціально-політичні (цінності демократії, правової держави), постеконічні (соціально-творчі, комунікативні), природнокліматичні, географічні та інші фактори.

Цивілізаційний підхід дозволяє дати кілька класифікацій економічних систем та показати їхню еволюцію, наприклад:

доіндустріальна (традиційна) цивілізація → індустріальна (економічна) цивілізація → постіндустріальна (постекономічна) цивілізація;

традиційна (патріархальна, авторитарна) цивілізація → ліберальна (ринкова, демократична) цивілізація.

Будь-яка класифікація економічних систем є певною мірою умовною, з побудованою на використанні багатьох критеріїв. П.М. Леоненко та О.І. Черепніна, скажімо, наводять такі варіанти класифікації систем:

за домінуванням у системі економічних форм, типу механізму регулювання і ступеня соціальності пріоритетів – *капіталістична, соціально орієнтована та комуністична (соціалістична)*;

залежно від співвідношення в господарському механізмі ринку і плану – *ринкова, централізовано планова, змішана, перехідна*;

щодо оцінки сукупності макроекономічних показників – *розвинута, середньорозвинута і така, що розвивається*;

за співвідношенням джерел створення валового внутрішнього продукту (ВВП) – *переважно сировинного спрямування; переважно аграрного спрямування; переважно промислового спрямування; переважно „обслуговуючого” спрямування; переважно інформаційного спрямування*;

за ступенем і динамікою розвитку країн із урахуванням їхнього географічного місцеположення – *американська, європейська, азіатська*;

з погляду прискорення глобалізації, способу взаємодії зі світовим господарством і типу вписання в останнє – *домінуюча, блокова, автаркічна, розчинна, самодостатня*.

„Чистих” соціально-економічних систем, як правило, не існує, тому в літературі йдеться про певні домінанти при визначенні типу тієї чи іншої системи.

2. Еволюція економічних систем як форм господарювання.

Типи, види та моделі економічних систем

Більшість економістів характеризують економічні системи як соціально створений механізм прийняття економічних рішень (що, як, для кого) у трьох ключових сферах: виробництві, споживанні й розподілі, тобто як *форми господарювання*. Економічні системи при цьому визначаються: 1) за формою власності на засоби виробництва і 2) за способом (механізмом) координації та управління економічною діяльністю.

Первіснообщинній системі, господарствам рабовласників і феодалів була притаманна **натуральна економіка**, тобто такий тип організації виробництва і координації економічних зв'язків, коли люди виробляли продукт лише для задоволення своїх власних потреб. Кожне господарство було замкнутою системою організаційно-економічних відносин, відокремленою від інших, існувало за рахунок власних виробничих ресурсів з метою самозабезпечення всім необхідним для життя. На основні запитання (що, як і для кого) відповідали власники господарств, орієнтуючись на внутрішньогосподарські потреби, традиції та звичаї.

Окремі вияви натуралізації економіки існують і в наш час у вигляді *автаркії* - господарської політики фірм, регіонів і навіть держав,

спрямованої на створення замкнутого господарства, розрив традиційних господарських зв'язків зі своїми партнерами. Однак у сучасному суспільстві переважають зовсім інші економічні системи. Розглянемо їх.

Командна (командно-адміністративна, соціалістична, планова) економіка. Ця модель економічної системи була втілена у життя в колишньому СРСР і країнах соціалістичної співдружності. Командному господарству властиві:

- 1) одержавлення суспільної власності практично на всі матеріальні ресурси;
- 2) одержавлення робочої сили: централізоване вирішення питань підготовки і використання працівників на підприємствах, у регіонах; застосування примусових методів активізації працівників;
- 3) централізоване регулювання економіки на основі державних директив і планів, встановлення основних народногосподарських пропорцій;
- 4) централізований розподіл виробленого національного продукту;
- 5) існування величезного бюрократичного апарату управління.

Суспільне виробництво регулюється з єдиного економічного центру, який ототожнюється з державою та її управлінським апаратом. Останній бере на себе всі повноваження верховного власника засобів виробництва і регулятора економіки.

Звичайно, командна економіка має і певні позитивні риси. До них належать: можливість комплексного використання ресурсів у виробництві; повна зайнятість працездатного населення; спрямованість виробництва на забезпечення населення товарами першої необхідності; можливість значної економії виробничих витрат (зниження собівартості продукції) в умовах концентрації виробництва на великих підприємствах і контроль з боку державних органів; безплатність багатьох послуг у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, спорту тощо.

Однак все це не вирішує основної економічної суперечності командної економіки – між формально-юридичною рівністю всіх працівників як співвласників засобів виробництва і дійсним економічним привласненням окремими представниками суспільства – державними органами та управлінським апаратом. Безпосередній виробник матеріальних благ за такої системи може бути тільки імітатором економічної активності. Неминучим стають здобуття доходів без будь-якого зв'язку з результатами праці, „тіньова економіка”, нерегламентоване підприємництво. Деякі трудові колективи вдаються до економічних страйків.

Відомий японський економіст Наохіро Амая назвав командну економіку *моделлю Сталіна*. З часом така модель неминуче трансформується у модель, що називається *Пастка розвитку* (рис. 5.1).

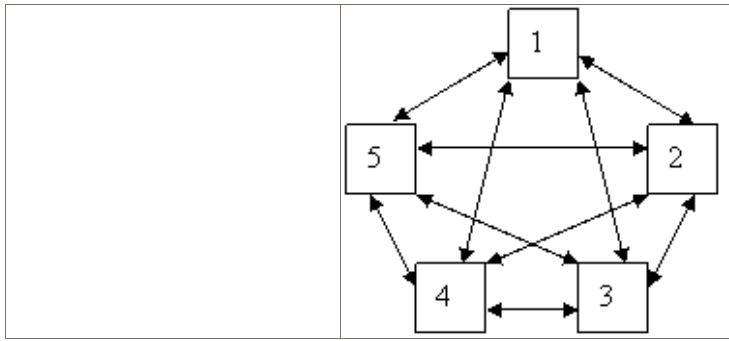

Рис. 5.1. Пастка розвитку:

- 1 – низький рівень продуктивності праці;
- 2 – низький рівень доходів;
- 3 – відсталість системи загальної та професійної освіти;
- 4 – бідність;
- 5 – міжнародна ізоляція.

Дійсно, у СРСР з 1960 року до 1985 року темпи зростання продуктивності праці знизилися майже у 2,5 рази, частка предметів споживання у загальному обсязі промислової продукції становила в 1985 році лише 25%, темпи зростання доходів населення знизилися з 5,9% у 1960-1970 рр. до 1,4% у 1985-1988 рр. Командно-адміністративна система виявилася неспроможною забезпечити інтенсивний економічний розвиток та належний рівень суспільного добробуту. Подальше функціонування виробництва й існування суспільства вимагали реформування економічної системи у напрямі її демократизації.

„Чисто” ринкова економіка („чистий” капіталізм). Її основними принципами є:

- 1) приватна власність на матеріальні ресурси та вироблену продукцію;
- 2) свобода вибору і підприємництва, а саме: споживача – у визначенні того, які товари і послуги має виробляти економіка; фірм-виробників – у виборі сфери діяльності, організації виробництва і збуту товарів, розподілі доходів тощо; власників ресурсів – у розпорядженні ними;
- 3) особистий економічний інтерес, відповідно до якого діє кожний економічний суб’єкт і який є основною рушійною силою всієї економіки;
- 4) конкуренція як суперництво між учасниками ринкового господарства стосовно кращих умов виробництва, купівлі та продажу товарів;
- 5) господарські ризики: а) загальноекономічного характеру, які можливі внаслідок поточної господарської ситуації у країні та окремих галузях; б) політико-правового характеру, зумовлені діями уряду, міжнаціональними конфліктами, страйками тощо; в) виробничого характеру на рівні підприємств;

г) комерційного характеру як результат зміни господарської кон'юнктури, цін, валютних курсів, інфляції тощо;

б) ціноутворення як основний координаційний механізм економіки, через який реалізуються рішення покупців і продавців.

Суто ринковою економікою раніше традиційно вважали економічну систему США. Проте аналіз сучасних відносин власності й управління свідчить, що вона є скоріше теоретичною моделлю, ніж реальністю. У чистому вигляді ринкової економіки не існувало і не існує в жодній країні світу.

Змішані економічні системи. Більшість розвинутих країн мають змішані економічні системи. Їх суть полягає в тому, що на мікроекономічному рівні відносини регулюються економічними законами ринку, а на макроекономічному – законами держави. Економічними функціями держави при цьому є:

1) підтримка конкуренції і вільного підприємництва шляхом створення необхідної правової бази та захисту ринку від можливих проявів монополізму;

2) розподіл доходів на основі принципів ринкової економіки – за власністю на ресурси (матеріальні і трудові) при одночасному державному регулюванні нерівності розподілу економічними методами;

3) забезпечення повної зайнятості;

4) боротьба з інфляцією, стабілізація грошового обігу;

5) реалізація програм економічного зростання;

6) виробництво товарів першої необхідності, контроль за виробництвом з урахуванням зовнішніх чинників та ін.

Економіка узгоджень. Концепцію „економіки узгоджень” було розроблено у країнах і для країн Скандинавії на основі спеціальних досліджень з питань політики заробітної плати та споживчого попиту. Висновок науковців полягав у тому, що головним регулятором економічних зав'язків і прийняття рішень з фундаментальних економічних питань у наш час стали *переговори (узгодження)*, які доповнюють ринкове регулювання економіки. Найбільш очевидними вони є на ринку праці, де шляхом узгоджень між працівниками (профспілками) і роботодавцями регулюються рівень заробітної плати, тривалість робочого тижня, відпусток та інші питання. Таким самим чином між приватними фірмами і державою погоджуються інвестиційні проекти.

Широке розповсюдження у наш час отримала концепція **соціального ринкового господарства**. Такий термін запропонував А. Мюллер-Армак для характеристики форми переходу від воєнної, надцентралізованої економіки Німеччини до мирної. Однак з часом це поняття перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, яку було реалізовано у 1950-х роках. Його мета – досягнення високого рівня добробуту для переважної більшості членів суспільства в умовах економічних свобод і на основі ринкової економіки, конкурентного ладу.

Соціальне ринкове господарство (соціально орієнтована економіка) реалізується у кількох моделях.

Континентальна (німецька) модель (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія, частково – Франція) характеризується високими обсягами перерозподілу ВВП через бюджет (до 50 %), формуванням страхових

фондів переважно за рахунок роботодавців, розвиненою системою соціального партнерства, орієнтацією на повну зайнятість населення.

Англосаксонська модель (Велика Британія, Ірландія, Канада) передбачає, навпаки, низький рівень перерозподілу ВВП (до 40 %), переважно пасивну державну політику зайнятості, високу частку приватних і суспільних компаній у наданні соціальних послуг.

Середземноморська модель (Греція, Іспанія, Італія) спрямовує соціальну політику в основному на соціально вразливі верстви населення.

Скандинавська модель (Швеція, Данія, Норвегія і Фінляндія) відзначається найактивнішою соціальною політикою, спрямованою на постійне зростання добробуту населення, забезпечення соціальної солідарності. Основним джерелом фінансування соціальних програм є державний бюджет, через який перерозподіляються 50-60 % ВВП. Така модель належить, швидше, до соціал-демократичних, а не до соціальних ринкових економік.

ЗПорівняльний аналіз економічних систем у теоріях індустріально-економічного розвитку. Постіндустріальне суспільство як концепція і реальність

За ступенем індустріально-економічного розвитку суспільства розрізняють доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Ступені індустріально-економічного розвитку суспільства та їхня характеристика

	Доіндустріальне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Основний виробничий ресурс	Сировина	Енергія	Інформація і знання
Тип засобів виробництва	Ручні знаряддя праці	Машина	Інформатика
Характер виробничої діяльності	Добування	Виготовлення	Обробка
Технологія	Трудомістка	Капіталомістка	Наукомістка
Ведучий сектор економіки	Землеробство	Індустрія	Наука
Домінуюче благо	Матеріальне благо	Товар	Інформаційний продукт
Тип детермінації людської поведінки	Патріархальні традиції та позаекономічне примушування до праці	Матеріальні, грошові стимули	Потреба творчого розвитку людини

Тип „суспільної” людини	Традиційна (патріархальна) людина	„Економічна людина”	Творча (соціальна) людина
Домінуючий фактор економічної влади	Титул, що успадковується і підтримується земельною власністю, економічними привілеями	Підприємницькі здібності	Творчі здібності
Система влади (основна політична сила)	Аристократія	Демократія	Меритократія

Становлення *теорії постіндустріального суспільства* в її сучасному вигляді пов’язане з ім’ям Д. Белла, професора соціології Гарвардського університету. У 1962 р. він підготував аналітичну доповідь „Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на Сполучені Штати у 1985 році і далі”, яка стала першою роботою з даної проблеми.

На думку Д. Белла, постіндустріальне суспільство не заміщує індустріального суспільства і не припиняє виробництва матеріальних благ, так само, як індустріальне суспільство не ліквідує аграрний сектор. Постіндустріальні тенденції „накладаються” на попередній період розвитку суспільства.

У постіндустріальному суспільстві:

– матеріальне виробництво перестає бути вирішальним фактором змін, який впливає на звичаї, соціальний лад і цінності суспільства. Сучасне суспільство базується на *виробництві послуг та інформації*. Нині в розвинених країнах у цій сфері зосереджено 70-80 % ВВП й загальної чисельності зайнятих осіб, понад 2/3 капіталовкладень та основного капіталу, а також великі обсяги нематеріальних активів;

– ключовим ресурсом стають *інформація і знання*. Так само, як у свій час „капітал” замінив „землю” в якості основного ресурсу при обмеженій його пропозиції, так і сьогодні „знання”, будучи рідким виробничим фактором, замінюють „капітал”. Однак, на відміну від промислових товарів, які виробляються, розподіляються, обмінюються, а потім споживаються і в результаті втрачають свою форму та зникають, інформація і знання не „витрачаються” і не припиняють свого існування. Більше того, інформація і знання можуть вироблятися і нагромаджуватися безмежно і залишатися доступними одночасно будь-якій кількості людей. Глобалізація економіки при цьому прискорює оновлення та обмін технологіями і знанням, долаючи традиційні географічні та політичні кордони між країнами;

– корінним чином змінюється саме поняття „*благо*”. В інформаційному суспільстві розрізняють зовнішні блага – у формі матеріальних товарів, і внутрішні блага – творчі здібності людини. Останні означають як вміння людини використовувати для свого розвитку суспільні інформаційні блага, так і її

можливості самій створювати *інформаційні продукти*. Інакше кажучи, творчий розвиток людини – це її здатність споживати і виробляти одночасно. До цього такі здібності не тільки не співпадали, але й належали різним суспільним класам: виробляли – нижчі класи, а споживали – вищі класи суспільства;

– по-новому звучить проблема *розподілу і нерівності* у суспільстві. З одного боку, далеко не всі члени суспільства можуть в однаковій мірі ефективно користуватися тими знаннями, доступ до яких мають. Причому творчі здібності – це не матеріальні блага, вони не можуть бути відчуженими від людини, перерозподіленими, переданими від одних індивідів іншим.

З іншого боку, власник знань і творчих здібностей як виробник інформаційних продуктів обмінює їх на необхідні йому матеріальні блага. Якщо держава має на меті подальший розвиток суспільства, вона намагається розподіляти матеріальні блага так, щоб індивід з більшими творчими здібностями отримував і більший обсяг допомоги, ніж решта людей. Визнанням його здібностей та створюваного ним інформаційного продукту стають *заслуги*, а принцип розподілу благ тоді звучить так: „Кожній людини – по її заслугам”. Система економічної і політичної влади, заснована на цьому принципі, називається *меритократією* (англ. *merit* – заслуга). Соціальна нерівність долається лише у довгостроковій перспективі через виховання та одержання освіти найменш розвинутими членами суспільства.

Вказані процеси вже зараз йдуть у розвинутих країнах світу. Змінюється соціальна структура суспільства: знижується частка пролетаріату і зростає частка висококваліфікованих працівників, особливо зайнятих у наукомістких галузях економіки; відповідно зменшуються доходи низькокваліфікованого персоналу і зростає рівень життя людей з високим рівнем освіти, носіїв унікальних здібностей;

– культура, психологія, соціальне життя та економіка в цілому формуються під впливом техніки та електроніки, особливо комп'ютерів і комунікацій;

– необхідними стають нові форми управління як в масштабах окремих фірм, так і суспільства в цілому.

Втім, таке суспільство не є безконфліктним. За певних умов воно породжує соціальне протистояння між класом носіїв знань, які контролюють суспільне виробництво, і класом людей, фактично виключених з виробництва знань. Крім того, для тих верст населення, які досягли високого рівня добробуту, все більш значущими стають постматеріальні мотиви діяльності, намагання реалізувати себе в інноваційній праці. Тимчасом як малозабезпечені та середні верстви населення прагнуть у першу чергу до підвищення свого матеріального добробуту. Поглиблення такої нерівності може призвести до повномасштабного класового конфлікту, який не прогнозувався „класичною” теорією постіндустріального суспільства. Даний конфлікт може перекинутися на глобальну економіку і відтворитися як конфлікт між розвинутими і слабо розвинутими регіонами або країнами.

З початку 1960-х років концепція постіндустріального суспільства дістала кілька різновидів:

„*суспільство знань*” (П. Дракер, У. Хадсон, С.Н. Бобильов та інші), що акцентує увагу на знаннях як визначальному факторі виробництва. Економіка знання створює, поширює і використовує знання для забезпечення свого

зростання та конкурентоспроможності. Знання збагачують усі галузі, всі сектори і всіх учасників економічних процесів;

інформаційне суспільство (У.Дж. Мартін, І. Массуда, М. Кастельс, Л.Г. Мельник та інші) – соціально-економічна формація, в якій виробництво і споживання інформації складають основу економічної системи і соціальної структуризації суспільства. Інформація визнається головною продуктивною силою, основним продуктом виробництва і предметом споживання;

Постіндустріалізм розвивається також у моделях „суспільства третьої хвилі” А. Тоффлера; „суспільства інформатики і високої технології” Дж. Несбіта; „суспільства послуг” Ж. Фурастьє; „суспільства нового гуманізму” А. Печчеї; „суспільства постматеріальних цінностей” Р. Інглехарта та інших.

Закон України „Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки” № 537-V від 09.01.2007 року визначає як один з головних пріоритетів України „прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя”.